

คติความเชื่อการสร้างรูปสลักศิลาตอนปฐมเทศนา พุทธประวัติมากรรมยุค

ทวารวดี*

THE MOTTO AND BELIEF IN THE CREATION OF STONE CARVINGS AT THE FIRST SERMON OF BUDDHA AS BUDDHIST SCULPTURES IN DVARAVATI-ERA

พระครูพิศาลบุญญากร (เฟื่อง สมบุญบัติ)¹ และ พระเจริญพงษ์ วิชัย²

Phrakruphisanbunyakorn (Fuang Somboonbat)¹ and Phra Jaroenphong Wichai²

¹⁻²วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹⁻²Buddhapanyasri Dvaravati Buddhist College Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Corresponding author E-mail: jaroen1phong@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคติความเชื่อการสร้างรูปสลักศิลาตอนปฐมเทศนา พุทธประวัติมากรรมยุคทวารวดี โดยการศึกษาประวัติความเป็นมาที่แสดงร่องรอยพัฒนาการของงานพุทธศิลปกรรมในอินเดียยุคสมัยต่าง ๆ จากการวิเคราะห์คติความเชื่อการสร้างงานพุทธศิลป์แสดงเรื่องราวพุทธประวัติ นับแต่ในอินเดียยุคแรก เชื่อว่าสร้างขึ้นด้วยแรงบันดาลใจจากพุทธตำราที่ตรัสกับพระอานนทว่าสถานที่สังเวชนียสถาน 4 แห่ง เป็นสถานที่ที่พุทธบริษัทผู้มีศรัทธาควรไปดู ประติมากรที่สร้างงานประเภทนี้ในยุคแรก ๆ จึงได้สร้างศิลปวัตถุ ประเภทต่าง ๆ ที่สะท้อนเหตุการณ์ตอนประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน กลายเป็นค่านิยมที่สืบทอดและแพร่ขยายไปยังดินแดนที่นับถือพระพุทธศาสนาประเทศต่าง ๆ สืบมา รูปสลักศิลาตอนแสดงปฐมเทศนา พบที่วัดไทร อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ได้รับอิทธิพลจากศิลปะปาละ สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 14 นักวิชาการส่วนใหญ่มีความเห็นตรงกันว่า สร้างขึ้นตามคติความเชื่อพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท สะท้อนภาพจากวรรณกรรมที่บันทึกเรื่องราวตอนที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ทรงแสดงปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โปรดปัญจวัคคีย์ ในแง่ของประโยชน์

* Received 3 March 2024; Revised 16 March 2024; Accepted 23 April 2024

และคุณค่าของศาสนวัตถุ มองว่าการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเพื่อชมศิลปวัตถุ ก็เป็นเสมือนหนึ่งว่านักท่องเที่ยวได้ไปยังสังเวชนียสถาน

คำสำคัญ: คติความเชื่อ, ปฐมเทศนา, พุทธศิลปกรรม, ทวารวดี

Abstract

This academic article has an objective to study the motto and belief in the creation of stone carvings during the first sermon of Buddha as Buddhist sculpture in Dvaravati-era. The article has been searched by studying the history showing traces of the development of Buddhist art in India in different periods. From the analysis of motto and beliefs in the creation of Buddhist art works illustrating the history of the Buddha since the early days of India, it is believed that it was built with inspiration from the words of the Buddha who said to Ananda that the 4 places of worship are places where devotees of Buddhists should go and see. The sculptors who created this type of work in the early periods created various types of artefacts that reflect the events of birth, enlightenment, first sermons, and nirvana, which became a value that was inherited and spread to the territories of Buddhism in various countries. The stone sculptures during the first sermon of Buddha were found at Wat Sai, Nakhon Chai Sri District, Nakhon Pathom Province. They were influenced by Pala art built around the 14th Buddhist century, most scholars agree that they were built according to the beliefs of Buddhism, Theravada sect, reflecting the image from the literature that records the story of the Buddha's stay in the forest of Isipat Maruekhathayawan, Varanasi district, during the Buddha gave his first sermon of Dhammacakkappavattana Sutta to Panchawaki in terms of the benefits and values of religious objects pointing of view that cultural tourism to see artefacts, it is as if a tourist has gone to a sanctuary.

Keyword: Motto and Belief, The First Sermon of The Buddha, Buddhist Sculptures, Dvaravati

บทนำ

พุทธศิลปกรรมนิยมสร้างกันในทุกวัฒนธรรมที่นับถือพุทธศาสนา จากหลักฐานพบว่ามีการเริ่มต้นที่ประเทศอินเดียตั้งแต่สมัยวาหุวงศ์โมริยะต่อเนื่องมา ถึงราชวงศ์ปาละ-เสนะ และแพร่กระจายไปตามเส้นทางการเผยแผ่ศาสนาพุทธสู่อารยธรรมต่าง ๆ จากทางเหนือของอินเดียสู่เนปาล ทิเบต เอเชียกลาง จีน และญี่ปุ่น ส่วนทางใต้ลงมาทางลังกา และแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นที่น่าสังเกตว่าในแต่ละวัฒนธรรม แม้แต่ในอินเดียซึ่งเป็นประเทศต้นกำเนิดเอง งานพุทธศิลปกรรมแสดงภาพพุทธประวัติตอนเดียวกันอาจมีรูปแบบเหมือนหรือแตกต่างกันไปในแต่ละสมัย แต่ละท้องถิ่น ซ่อนอยู่ซึ่งความเชื่อ คตินิยม อะไรบ้างที่มีอิทธิพลเป็นปัจจัยในการสร้างงานพุทธศิลปกรรมในแต่ละวัฒนธรรม และอะไรบ้างที่ทำให้เกิดความหลากหลายและการเปลี่ยนแปลง

จากที่กล่าวมาข้างต้น มองว่า ในการศึกษาคติความเชื่อการสร้างงานพุทธศิลปกรรม ยุคทวารวดี ย่อมต้องย้อนไปพิจารณาถึงการสร้างภาพพุทธประวัติในอินเดีย เนื่องจากทราบกันดีอยู่ว่าศิลปะทวารวดีได้รับอิทธิพลทางศิลปะมาจากอินเดีย ผสมผสานกันหลายสมัยตั้งแต่ศิลปะอมราวดี ศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ จนถึงปาละ สำหรับภาพพุทธประวัติในศิลปะอินเดีย มีการศึกษาทั้งด้านรูปแบบศิลปะและประติมานวิทยาไว้อย่างกว้างขวาง ประเด็นหนึ่งที่นักวิชาการบางท่านให้ความสนใจ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องราวที่บรรยายไว้ในวรรณกรรม กับภาพประติมากรรม โดยมีการอ้างอิงที่มาของภาพจากวรรณกรรมทางศาสนา อย่างไรก็ตามท่านก็เชื่อว่าศิลปินผู้สร้างน่าจะสร้างจากประเพณีการบอกเล่าที่สืบต่อกันมา (oral tradition) ที่มีมาก่อนงานวรรณกรรม

ส่วนรูปแบบศิลปะนั้น จากสมัยอินเดียโบราณผ่านยุคคลาสสิกในศิลปะคุปตะมาจนถึงยุคของปาละ-เสนะ มีการคลี่คลายจากภาพเล่าเรื่องสู่การแสดงด้วยท่าทาง มุทราและสัญลักษณ์ นอกจากนี้ยังมีปัจจัยอื่น ๆ ที่มีอิทธิพลต่อการสร้างภาพพุทธประวัติด้วย เช่น ความนิยมของท้องถิ่นในการสร้างภาพพุทธประวัติตอนใดตอนหนึ่ง เพราะมีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์นั้น ๆ เช่น

เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ก็จะมีนิมสร้างภาพพุทธประวัติตอนดังกล่าวมากกว่าที่อื่น เป็นต้น

สำหรับงานพุทธศิลป์กรรมในยุควารวดี พบทั้งในภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ โดยอยู่ในรูปของงานประติมากรรมและพระพิมพ์ พุทธประวัติในภาคกลางที่เป็นงานประติมากรรมแม้มีอยู่ไม่มากนัก แต่เป็นงานชิ้นสำคัญแทบทั้งสิ้น ส่วนพุทธประวัติในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เป็นงานประติมากรรมพบจำนวนมาก และเป็นเรื่องราวหลากหลายกว่า มักอยู่ในรูปของภาพสลักบนใบเสมา ซึ่งมีความสัมพันธ์กับศิลปะทวารวดีภาคกลางผสมผสานกับความเชื่อของท้องถิ่นและอิทธิพลของศิลปะขอมในบางยุคสมัย

ปัจจัยสำคัญในการศึกษาที่มาและคติการสร้างงานพุทธศิลป์กรรมในศิลปะทวารวดีคือ ความสัมพันธ์กับวรรณกรรมพุทธศาสนาในสมัยนั้น ทั้งของลัทธิเถรวาทและมหายานจากอินเดีย และลัทธิที่อาจเผยแพร่มาสู่ทวารวดีตามเส้นทางการค้าและการติดต่อทางวัฒนธรรม โดยจะต้องพิจารณาควคู่ไปกับหลักฐานอื่น เช่น ภาษาที่ใช้และข้อความในจารึก รวมทั้งรูปแบบศิลปะ ขณะที่ภาพพุทธประวัติในศิลปะจีนสมัยใกล้เคียงกันมักมีการอ้างถึงคัมภีร์สัทธรรมปุณฑริกสูตร ส่วนศิลปะชวาโดยเฉพาะที่บูโรพุทโธ มักมีการอ้างถึงคัมภีร์ลลิตวิสตระเช่นเดียวกับศิลปะขอม รูปพุทธประวัติในศิลปะทวารวดีมักจะถูกเปรียบเทียบกับคัมภีร์ในนิกายเถรวาทเป็นหลัก โดยที่บางรูปมีคติของลัทธิมหายานปะปนอยู่ (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2517) ที่น่าสนใจคือ รูปอื่น ๆ จะมีร่องรอยของคติมหายานหรือไม่ และจะสามารถแยกแยะออกมาได้ชัดเจนหรือไม่ หรือการผสมผสานของทั้งสองคตินี้เกิดขึ้นก่อนการเผยแพร่มาสู่ทวารวดี ซึ่งเป็นประเด็นที่สนใจใคร่ศึกษา

พุทธประวัติที่นำมาแต่งเป็นนิทานในสมัยของอัสวโฆษ ซึ่งเป็นยุคที่นิกายมหายานก่อตัวนั้น เข้ามาแทรกอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนานิกายเถรวาทจนแยกไม่ออก และเป็นที่ยอมรับของชาวไทย พม่า และลังกา นอกจากนั้นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งในอินเดียตะวันออกเฉียงใต้ (เมืองอมราวดี และเมืองนาคารชุนโกณฑะ) ช่วงพุทธศตวรรษที่ 8-12 ยังเป็นศูนย์รวมพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทจากลังกาและนิกายที่แยกออกมาจากนิกายเถรวาท เช่น มหาสังฆิกะ ซึ่งเป็นต้นกำเนิดคติมหายาน แนวคิดและคติความเชื่อจากที่นี่เป็นแหล่งหนึ่งที่เผยแพร่มาสู่ทวารวดี (ผาสุข อินทรารุธ, 2542)

อย่างไรก็ดีสำหรับประเด็นที่กล่าวมานี้ ตั้งเป็นข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า น่าจะมีความเป็นไปได้ที่ในการเผยแพร่ศาสนาได้คัดลอกแบบพุทธศิลป์กรรมที่สร้างขึ้นสะท้อนภาพพุทธ

ประวัติบางชิ้นมาจากอินเดีย แล้วช่างศิลปะของทวารวดีและผู้ที่ได้รับผิดชอบในการออกแบบ นำมาดัดแปลงให้สอดคล้องกับรสนิยมของท้องถิ่น พิจารณาจากการวางองค์ประกอบที่ คล้ายกันมากในบางรูป ซึ่งในที่นี่จะนำเอารูปสลักศิลาตอนแสดงปฐมเทศนา พบที่วัดไทร อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม มาเป็นกรณีศึกษาคติความเชื่อการสร้างงานพุทธ ประติมากรรมยุคทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดีย ดังมีรายละเอียดตามลำดับ ต่อไปนี้

พุทธศิลปกรรมในศิลปะอินเดีย

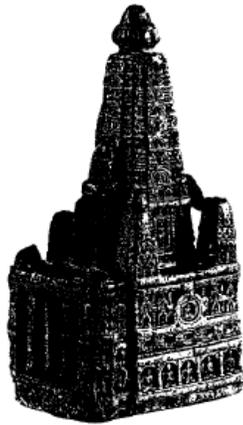
พุทธศิลปกรรมในประเทศอินเดียนั้นพบตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ ราวพุทธศตวรรษที่ 3 ในยุคนิยามสร้างมากที่สุด ได้แก่ ภาพที่แสดงเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดของพระพุทธองค์ 4 แห่ง ที่เรียกว่าสังเวชนียสถาน 4 คือ การประสูติที่ลุมพินี ตรัสรู้ที่พุทธยา ปฐมเทศนาที่เมือง พาราณสี (ตำบลสารนาถ) และปรินิพพานที่เมืองกุสินารา ซึ่งเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัส อนุญาตไว้แก่พระอานนท์ในมหาปรินิพพานสูตร ความว่า

“ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อก่อนภิกษุทั้งหลายผู้ จำพรรษาในทิศทั้งหลายมาเฝ้าพระตถาคต ข้าพระองค์ทั้งหลาย ย่อมได้พบ ได้ใกล้ชิด ภิกษุ ทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจ ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จล่วงลับไป ข้าพระองค์ทั้งหลายจะไม่ได้พบ ไม่ได้ใกล้ชิดภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจอีก

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ สังเวชนียสถาน 4 แห่งนี้เป็นสถานที่เป็นศูนย์ รวมที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู สังเวชนียสถาน 4 แห่ง อะไรบ้าง คือ” (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่มที่ 10 ข้อ 202 หน้า 150-151)

1. สถานที่ตถาคตประสูติ
2. สถานที่ตถาคตตรัสรู้
3. สถานที่ตถาคตแสดงปฐมเทศนา
4. สถานที่ตถาคตเสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ

สังเวชนียสถานทั้ง 4 แห่งนี้จึงเป็นแหล่งแสวงบุญที่สำคัญที่สุดของพุทธศาสนิกชน จากหลักฐานทางโบราณคดี พบว่า มีการสร้างสรรค์งานภาพพุทธประวัติเป็นวัตถุที่ระลึกสำหรับ นักแสวงบุญเพื่อเก็บไว้บูชาในลักษณะของสลูปล้างอง ปรากฏดังภาพที่ 1 (L.A. Museum of Art, 1984)

ภาพที่ 1 : สถูปพุทธคยาจำลอง รัฐพิหาร สูง 13.5 เซนติเมตร ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

และพระพิมพ์ เครื่องบูชาขนาดเล็กบางชิ้นใช้พกติดตัวได้ ปรากฏดังภาพที่ 2 (L.A. Museum of Art, 1984)

ภาพที่ 2 : รูปพุทธประวัติขนาดเล็ก ศิลปะคันธาระ สูง 8.2 เซนติเมตร ราวพุทธศตวรรษที่ 11

นอกจากนี้ยังมีการทำเป็นภาพเล่าเรื่องประดับศาสนสถาน เช่น ที่สถูปสาญจี ภาพสลักที่การหุต (ราวพุทธศตวรรษที่ 3) ต่อเนื่องมาในศิลปะคันธาระ มถุรา (พุทธศตวรรษที่ 6-9) และอมราวตี (ราวพุทธศตวรรษที่ 6-10) เรื่อยมาจนศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-13) เช่น จิตรกรรมฝาผนังและภาพสลักที่ถ้ำอชันดา จนถึงสมัยหลัง เช่น ในศิลปะปาละ (พุทธศตวรรษที่ 14-18)

การสร้างงานพุทธศิลปกรรมจากเดิม 4 แห่ง ได้มีการเพิ่มสถานที่แสดงพุทธปาฏิหาริย์อีก 4 แห่ง เป็นที่แสวงบุญ คือ สถานที่ทรงเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่เมือง

สังกัสสะ ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี ทรงทรมานช้างนาฬาคีรีที่เมืองราชคฤห์ และ ทรงรับบาตรจากพญาวานรที่เมืองเวสาลี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2540) รวมเป็น 8 แห่ง เรียกว่า “อัชฌมหาสถาน” ส่วนพุทธประวัติทั้ง 8 ตอนรวม เรียกว่า “อัชฌมหาปาฏิหาริย์”

ความนิยมในการสร้างพุทธศิลปกรรม แสดงภาพพุทธประวัติแต่ละตอนในแต่ละท้องถิ่นของอินเดียสมัยนั้น มีลักษณะที่แตกต่างกันบ้าง ตามช่วงเวลาและความสัมพันธ์ของสถานที่เกิดเหตุการณ์กับพุทธประวัติตอนนั้น ๆ ความสำคัญของเมืองก็เป็นปัจจัยหนึ่ง มีผู้กล่าวว่าการเลือกเมืองที่เกิดเหตุการณ์ตาม “อัชฌมหาปาฏิหาริย์” นั้น ไม่ใช่เรื่องบังเอิญ โดยให้เหตุผลว่าพุทธคยาและสารนาถเป็นศูนย์กลางทางศาสนาตั้งแต่ก่อนพุทธศาสนาจะเริ่มขึ้นสำหรับ สาวัตถี ราชคฤห์ สังกัสสะ และเวสาลีนั้น สองเมืองแรกเป็นเมืองหลวงของราชอาณาจักรที่มีอำนาจมากที่สุด ในสมัยของพระพุทธองค์ คือ แคว้นโกศลและแคว้นมคธ ส่วนเมืองเวสาลีเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญของกษัตริย์ลิจฉวี และยังเป็นสถานที่สังคายนาครั้งที่ 2 ในเวลาต่อมาอีกด้วย สำหรับสังกัสสะคงเป็นเมืองสำคัญอีกเมืองหนึ่งในการจาริกแสวงบุญในพุทธศตวรรษที่ 13 หลวงจินห้วนจึงได้อธิบายถึงวัดที่สวยงามที่นี่เมื่อท่านเดินทางไปถึง (L.A. Museum of Art, 1984)

จากความเป็นมาและพัฒนาการของการสร้างสรรค์งานพุทธศิลปกรรมในอินเดียมีประวัติศาสตร์ยาวนานตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 เชื่อว่าพุทธดำรัสที่ตรัสกับพระอานนท์ว่าสังเวชนียสถานเป็นความเชื่อสำคัญก่อให้เกิดคติการสร้างงานพุทธศิลปกรรม ยุคแรกของการสร้างงานพุทธศิลปกรรมเน้นการสร้างภาพพุทธประวัติสะท้อนเหตุการณ์จากที่สำคัญ 4 แห่งที่เรียกว่าสังเวชนียสถาน ได้แก่ สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน ต่อมาได้มีการเพิ่มสถานที่แสดงพุทธปาฏิหาริย์อีก 4 แห่ง กลายเป็นอัชฌมหาสถาน ได้แก่ สถานที่เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ แสดงยมกปาฏิหาริย์ ทรมานช้างนาฬาคีรี และรับบาตรจากพญาวานร การสร้างพุทธศิลปกรรมเหล่านี้มีความแตกต่างตามท้องถิ่นและช่วงเวลา โดยได้รับอิทธิพลจากความสำคัญของเมืองที่เกิดเหตุการณ์และความสัมพันธ์กับพุทธประวัติ พุทธคยาและสารนาถเป็นศูนย์กลางทางศาสนามาก่อนพุทธศาสนา ส่วนสาวัตถี ราชคฤห์ สังกัสสะ และเวสาลีมีความสำคัญทางการเมืองและการค้า เมืองเหล่านี้จึงกลายเป็นจุดแสวงบุญที่สำคัญ โดยจัดลำดับยุคสมัยตามสกุลช่างที่สร้างงานพุทธศิลป์ในอินเดีย ดังนี้ ศิลปะคันธาระ มธูรา (พุทธศตวรรษที่ 6-9) อมราวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 6-10) ศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-13) และศิลปะปาละ (พุทธศตวรรษที่ 14-18) ความนิยมในการสร้างพุทธ

ศิลปกรรมสะท้อนถึงความศรัทธาในพระพุทธเจ้าและความปรารถนาที่จะระลึกถึงเหตุการณ์สำคัญในชีวิตของพระองค์ โดยงานศิลปะเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่และรักษาคำสอนของพระพุทธศาสนาสืบมาถึงปัจจุบัน

คติความเชื่อเถรวาทและมหายานจากร่องรอยพุทธศิลป์อินเดีย

พุทธศาสนาในอินเดียเริ่มส่อเค้าความแตกแยกตั้งแต่ก่อนพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน จนมาถึงการสังคายนาครั้งที่ 2 ราวพุทธศตวรรษที่ 1 จึงแบ่งออกเป็นสองนิกาย คือ คณะสงฆ์ที่ยังคงยึดถือพระธรรมวินัยตามมติประชุมสงฆ์ในคราวการทำสังคายนาครั้งแรกอยู่ในนิกายเถรวาท ใช้คัมภีร์ภาษาบาลี ส่วนพวกที่แก้ไขพระธรรมวินัยอยู่ในนิกายมหาสังฆิกะ ซึ่งได้เปลี่ยนแปลงพระสูตรและพระวินัยมากมาย มีคัมภีร์ฉบับสมบูรณ์ของตนเองเป็นภาษาสันสกฤตผสมปรากฤต นิกายนี้มีความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา แต่เป็นโลกุตระ คตินี้ได้สืบทอดสู่นิกายมหายานซึ่งเกิดขึ้นภายหลัง ต่อมาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ทั้งนิกายเถรวาทและมหายานได้แตกนิกายแยกย่อยออกไปเป็นนิกายอื่น ๆ อีกหลายนิกาย (ผาสุข อินทรารุช, 2543)

นิกายเถรวาทในสมัยคุปตะมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองกาญจี กาเวรีปฏฏณะ และอูรคปุระ ซึ่งล้วนเป็นเมืองที่อยู่ทางใต้ของประเทศอินเดีย (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2526) ส่วนในมัธยมประเทศและภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น หลวงจินปาเทียนกล่าวว่าพุทธศาสนามหายานและหินยานเจริญควบคู่กัน (นันทนา ชุตินวงศ์, 2520)

ส่วนนิกายมหาสังฆิกะก่อตัวในแคว้นมคธ เมืองสำคัญ คือ กรุงปาฏลีบุตร และเวสาลี แผลงขยายออกไปทางเหนือและใต้ ทางเหนือเจริญอยู่ในเมืองมถุรา ส่วนทางใต้เจริญอยู่ในแคว้น อานธระ (ผาสุข อินทรารุช, 2543) ซึ่งเดิมคงจะมีนิกายเถรวาทอยู่ก่อนแล้วตั้งแต่สมัยพระมหินทเถระไปเผยแพร่หลังการทำสังคายนาครั้งที่ 3 ในอินเดียใต้ จึงมีพระสงฆ์อยู่หลายนิกาย ระยะนั้นเมืองหลวงของแคว้นอานธระ คือ อมราวดี เมืองสำคัญทางพุทธศาสนา อีกเมืองหนึ่ง คือ เมืองนาคารชุนโกณฑะ ซึ่งเป็นศูนย์กลางในการเผยแพร่พุทธศาสนาและพุทธศิลป์สู่ประเทศลังกาและประเทศต่าง ๆ ในแถบอุษาคเนย์ รวมถึงประเทศไทยในสมัยทวารวดีในเวลาต่อมา

ส่วนพุทธศาสนามหายานซึ่งใช้ภาษาสันสกฤต ไม่ใช่ภาษาบาลี เจริญรุ่งเรืองอย่างมากในราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 สมัยพระเจ้ากนิษกะต่อมาจนถึงสมัยของราชวงศ์คุปตะ พุทธ

ศตวรรษที่ 9-11 (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2526) อิทธิพลของทั้งนิกายเถรวาทและมหาสังฆิกะ ได้สะท้อนให้เห็นในศิลปะอมราวดี โดยเฉพาะในส่วนของภาพพุทธประวัติ แม้ว่าจะเป็นตอนเดียวกันก็อาจมีองค์ประกอบที่แตกต่างกันทำให้ตั้งข้อสังเกตได้ว่าอาจมีที่มาแตกต่างกัน ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13 การที่พุทธศาสนาได้เผยแพร่ไปยังที่ต่าง ๆ นั้น บางครั้งก็ยากที่จะระบุได้ว่านิกายใดเป็นฝ่ายเถรวาท นิกายใดเป็นฝ่ายมหายาน จากบันทึกของ หลวงจันฉี่จิงและห้วนจ้งทำให้ทราบว่า พระสงฆ์ผู้ใหญ่ในอินเดียและประเทศอื่น ๆ นั้น ไม่ว่าจะสังกัดนิกายใดก็มักจะศึกษาพระสูตรของนิกายอื่น และมีความรู้ในปรัชญาของนิกายอื่น ๆ อย่างแตกฉาน พระสูตรหลายบทเป็นที่นิยมในหมู่ชาวพุทธทั้งสองฝ่าย (นันทนา ชุตินวงศ์, 2520) ดังนั้น ในกรณีของเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติซึ่งมักพบอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งขึ้น ภายหลัง อาจได้รับอิทธิพลของคติมหายานมาบ้างก็เป็นได้ คงขึ้นอยู่กับผู้นิพนธ์วรรณกรรมนั้น ๆ

สำหรับที่มาในการสร้างพุทธศิลปกรรมสะท้อนภาพพุทธประวัติของประเทศอินเดีย นั้น อาจพิจารณาได้เป็นสองแนวทาง โดยที่นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าภาพพุทธประวัติในสมัย อินเดียโบราณส่วนใหญ่น่าจะสร้างจากประเพณีการเล่าเรื่องที่สืบทอดกันมา และเป็นเรื่องยากที่จะระบุว่า ประติมากรรมในยุคแรกขึ้นใดสร้างจากคติเถรวาทหรือมหายาน เนื่องจากคติทั้งสองยังไม่แยกออกจากกันอย่างชัดเจน (Parimoo, R., 1982) แม้แต่ศิลปะคันธาระก็มีผู้กล่าวว่า มีที่มาจากประเพณีการเล่าเรื่องไม่ได้มาจากคัมภีร์ทางศาสนา (Nariman, J.K., 1973) คงเพราะเห็นว่าในสมัยพุทธกาล การสอนธรรมะใช้การท่องจำและเทศนาสืบทอดกันมาด้วยวิธีมุขปาฐะ อีกอย่างหนึ่ง มองได้ว่าช่างประติมากรรมผู้รังสรรค์งานพุทธศิลป์อาจไม่ได้จัดอยู่ในกลุ่มผู้ที่ฝึกใฝ่อยู่กับคัมภีร์เหมือนกลุ่มนักบวช การสร้างงานก็สร้างไปตามจินตภาพจากการเห็น การได้ยิน ได้ฟังเรื่องราวที่ถ่ายทอดสืบทอดกันมา

อีกแนวทางหนึ่ง คือ เชื่อว่าสร้างตามคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งต้องย้อนกลับไปพิจารณาว่า คัมภีร์พุทธศาสนาเกิดขึ้นเมื่อใด ตามประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาแล้วไว้ว่าภายหลังการสังคายนาครั้งที่ 2 ถึงครั้งที่ 3 (ราวพุทธศตวรรษที่ 1-3) มีคัมภีร์เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกับที่มีการสร้างภาพพุทธประวัติในยุคแรก ดังนั้นแนวคิดดังกล่าวนี้ อาจมีความเป็นไปได้เช่นกัน สำหรับผู้เขียนเห็นว่าในยุคต้น สันนิษฐานว่าสร้างจากประเพณีการเล่าเรื่องมากกว่า เพราะในช่วงที่มีการสังคายนาครั้งแรก ๆ น่าจะเน้นความสำคัญของหลักธรรมคำสอนและพระวินัยมากกว่าเรื่องพุทธประวัติ ซึ่งมีผู้กล่าวว่าอาจจะแต่งขึ้นเมื่อเขียนพระไตรปิฎกเสร็จสิ้นแล้ว

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2540) และคงมีจุดประสงค์เพื่อช่วยเสริมศรัทธาและบารมีของพระพุทธองค์ สำหรับภาพพุทธประวัติที่สร้างขึ้นหลังจากที่มีการแต่งพุทธประวัติเป็นอักษรแล้วอาจทำไปตามรูปแบบที่เคยทำกันมาผสมกับเรื่องราวตามคัมภีร์ที่เขียนขึ้นในระยะต่อมาก็เป็นไปได้

อนึ่ง การผสมผสานของคติเถรวาทและมหายานอาจเกิดขึ้นตั้งแต่อยู่ในประเทศอินเดียแล้ว หรืออาจจะมาผสมกันภายหลังในดินแดนที่ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนา เนื่องจากผู้ที่เผยแพร่อาจจะนำคัมภีร์ของหลายนิกายนั้น ๆ มาสู่ดินแดนนั้น เช่น อาณาจักรทวารวดี อาณาจักรศรีเกษตร เป็นต้น

บริเวณแหล่งที่พบงานพุทธศิลปกรรมยุคทวารวดี

การติดต่อค้าขายสมัยโบราณระหว่างประเทศอินเดียและดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีมาแล้วอย่างน้อยตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 3 และขยายตัวมากขึ้นในเวลาต่อมา พ่อค้าและนักบวชชาวอินเดียเดินทางทั้งทางบกและทางน้ำเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทางบกนั้นผ่านมาทางประเทศพม่า ส่วนทางน้ำจากฝั่งทะเลทางตะวันตกและตะวันออกเฉียงใต้หรือ อาจแล่นเรือเลียบชายฝั่งมาขึ้นบกที่ดินแดนแถบนี้ ซึ่งมีเมืองท่าหลายแห่งทั้งทางภาคใต้ของไทย เช่น เมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ภาคกลาง เช่น เมืองอู่ทอง และนครปฐมโบราณ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี แล้วแพร่กระจายเข้าสู่พื้นที่ด้านในตามลุ่มน้ำต่าง ๆ เช่น เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เราจะพบหลักฐานด้านการค้าขาย จารึก และศาสนวัตถุที่มาจากอินเดีย หรือได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียอยู่ทั่วไปในบริเวณดังกล่าวนี้ อันแสดงให้เห็นถึงการเผยแพร่พุทธศาสนาจากอินเดียตะวันออกเฉียงใต้ (ศิลปะอมราวดี) และจากอินเดียเหนือ (ศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ และปาละ) ในเวลาต่อมา (ผาสุก อินทรารุช, 2542)

สำหรับงานพุทธศิลปกรรมที่สะท้อนภาพพุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี อาจแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่ม ตามบริเวณที่พบและรูปแบบ ได้แก่

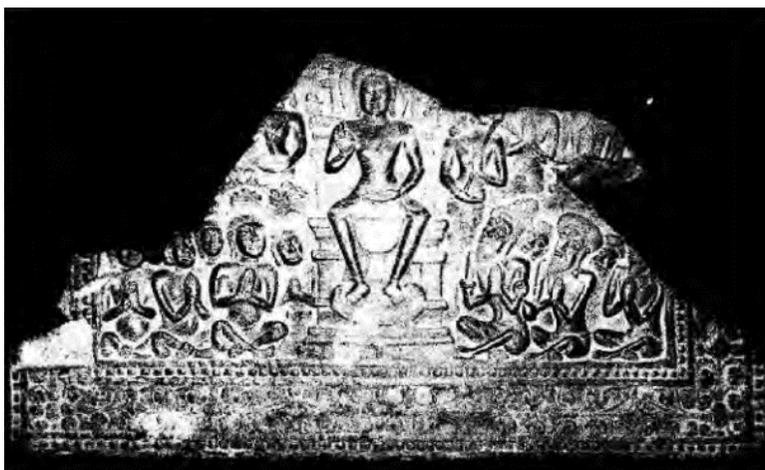
- 1) กลุ่มที่พบในภาคกลาง
- 2) กลุ่มที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- 3) กลุ่มที่พบในภาคใต้

จากที่กล่าวมาข้างต้นทำให้ทราบค่าความเป็นมาของการสร้างงานพุทธศิลป์ที่สะท้อนเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เห็นได้ว่าโดยเฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับพุทธประวัติมีความโดดเด่นเป็นพิเศษสืบมาทุกสมัย จนกระทั่งค่านิยมดังกล่าวนี้แพร่ขยายเข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยโบราณในยุคทวารวดี ซึ่งรับเอาคตินิยมการสร้างจากสกุลช่างอินเดียสมัยต่าง ๆ ประกอบด้วย ศิลปะอมราวดี ศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ และศิลปะปาละ ในบทความฉบับนี้มุ่งให้ความสนใจศึกษาเฉพาะคติความเชื่อการสร้างรูปสลักศิลาตอนปฐมเทศนา พุทธประวัติมากรมยุคทวารวดีที่พบในบริเวณพื้นที่ จังหวัดนครปฐม โดยยกมากล่าวเป็นกรณีศึกษา ดังต่อไปนี้

วิเคราะห์คติความเชื่อบนรูปสลักศิลาตอนปฐมเทศนา

พุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาเป็นหนึ่งใน 4 ตอนที่สำคัญที่สุดเนื่องจากปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาว่าพระพุทธองค์ทรงโปรดให้สร้างสังเวชนียสถาน 4 แห่งไว้ให้ผู้มีศรัทธาเคารพบูชาก่อนจะปรินิพพาน คือ สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ ประภาศธรรม และปรินิพพาน ดังนั้นพุทธประวัติตอนนี้จึงเป็นตอนหนึ่งที่นิยมสร้างทั้งในประเทศอินเดีย และประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในศิลปะทวารวดี พบรูปสลักศิลาตอนพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาบนฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่วัดไทร อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ ปรากฏดังภาพที่ 3 (กรมศิลปากร, 2542)

ภาพที่ 3 รูปสลักศิลาตอนปฐมเทศนา ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 14-15

พระพุทธรูปในรูปสลักตอนปฐมเทศนา ที่จังหวัดนครปฐมมีชายสังฆาฏิสั้นบนพระอังสาซ้ายแสดงถึงอิทธิพลของศิลปะปาละ ราวพุทธศตวรรษที่ 14 และพระพักตร์เริ่มปรากฏลักษณะพื้นเมือง แต่ยังไม่ปรากฏอิทธิพลศิลปะขอม ซึ่งเข้ามาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 แสดงว่าประติมากรรมชิ้นนี้น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 (หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2517) ในส่วนของรูปแบบเป็นการเล่าเรื่องที่มีสองตอนในรูปเดียวกัน โดยมีประธานร่วม แสดงถึงเหตุการณ์ก่อนปัญญาวัคคีย์บวชเป็นพระภิกษุ ปรากฏในรูปทางซ้ายพระหัตถ์ของพระพุทธรูปเจ้า และเหตุการณ์หลังจากที่ปัญญาวัคคีย์บวชเป็นพระภิกษุแล้ว ปรากฏในรูปทางขวาพระหัตถ์ของพระพุทธรูปเจ้า

ตามคัมภีร์ภาษาบาลี กล่าวถึงพุทธประวัติตอนนี้ไว้ว่า หลังจากพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้แล้วได้เสด็จไปยังเมืองพาราณสี เพื่อโปรดปัญญาวัคคีย์ ซึ่งขณะนั้นพำนักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมื่อปัญญาวัคคีย์เห็นพระพุทธองค์เสด็จมาแต่ไกลได้ตกลงกันไว้ว่าจะไม่ไหว้ไม่ลูกรับเป็นอันขาด แต่จะตั้งอาสนะไว้ เพราะเห็นว่า พระพุทธองค์ได้เลิกเพียรพยายามแสวงหาทางดับทุกข์แล้ว อย่างไรก็ตามเมื่อพระพุทธองค์เสด็จเข้าไปใกล้ ปัญญาวัคคีย์ก็ไม่สามารถทำตามที่ตั้งใจไว้ ต่างลุกขึ้นต้อนรับ บ้างก็ลุกขึ้นรับบาตรบ้าง จีวรบ้าง ตั้งน้ำล้างเท้าบ้าง ปูอาสนะบ้าง พระพุทธรูปเจ้าได้ประกาศตนว่าทรงเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และจะแสดงธรรมโปรดปัญญาวัคคีย์ แต่ปัญญาวัคคีย์ได้แสดงความสงสัยว่าเมื่อครั้งทรงบำเพ็ญทุกข์ก็ริยายังไม่สามารถบรรลุธรรมได้ และการที่ได้สลัดความเพียรกลายเป็นคนมักมากแล้วจะบรรลุธรรมได้อย่างไร

พระพุทธองค์ทรงตรัสปฏิเสธว่าไม่ได้เป็นคนมักมาก ละความเพียร และยืนยันว่าทรงเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยตนเอง เมื่อปัญญาวัคคีย์ได้ฟังธรรมและปฏิบัติตามไม่นานก็จะเข้าถึงธรรม ปัญญาวัคคีย์ได้แสดงความสงสัยถึงสามครั้ง พระพุทธองค์ก็ทรงตอบยืนยันถึงสามครั้ง จึงได้เชื่อและยอมฟังธรรมะที่ทรงสอน โดยใช้วิธีผลักดันออกบิณฑบาต เมื่อพระพุทธองค์ทรงสอนภิกษุสองรูป อีกสามรูปออกบิณฑบาตหาอาหารมาเลี้ยงสลัดกันไป (พุทธทาส อินทปัญโญ, 2523) ธรรมจักรที่ทรงประกาศ ณ ที่นี้เป็นธรรมจักรที่ใคร ๆ ในโลกจะต้านทานให้หมุนกลับมิได้ แสดงถึงความจริง 4 ประการ คือ อริยสัจสี่ ทำให้เกิดแผ่นดินไหว และแสงสว่างไปทั่วทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก จนถึงนรก

ส่วนในนิทานกถา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคัมภีร์อรรถกถาชาดก ภาษาบาลี แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 10 ที่ประเทศลังกา กล่าวถึงพระพุทธเจ้าตอนโปรดปัญญาวัคคีย์ไว้สอดคล้องกันกับที่กล่าวข้างต้น จะต่างกันบ้างเล็กน้อยในรายละเอียด ในนิทานกถาระบุไว้ว่าเป็นวันเพ็ญ

เดือน 8 และขณะที่ทรงแสดงธรรมพระพุทธรองค์ทรงแวดล้อมด้วยพรหม 18 โภกวิ ทรงแสดงธรรมจักรกับปวัตินสูตร ท่านอัญญาโกณฑิณยะได้บรรลุโสดาบัน พร้อมกับพรหม 18 โภกวิ ส่วนปัญจวัคคีย์อีก 4 รูปไปบิณฑบาตโดยสลับกันฟังวันละท่านจนทั้งหมดบรรลุอรหัตต์ (ธนิต อยู่โพธิ์, 2529)

คติความเชื่อเรื่องปฐมเทศนาฝ่ายมหายาน มีปรากฏในคัมภีร์ลลิตวิสตรระ ภาษาสันสกฤต แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 10 ได้กล่าวถึงพุทธประวัติตอนนี้ไว้ในอถายายที่ 26 ชื่อธรรมจักรประวรรตปนวิวรรต ส่วนที่กล่าวถึงปัญจวัคคีย์มีเนื้อความใกล้เคียงกับคัมภีร์เถรวาท แต่บุคคลที่มาฟังการแสดงปฐมเทศนามีเพิ่มมากขึ้น คือ มีเทวดา 60 โภกวิ เทวดารูปพรหมอีก 80 โภกวิ และมนุษย์มาประชุมกัน ส่วนแตกต่างที่สำคัญ คือ การเพิ่มบทบาทของพระโพธิสัตว์พระเมตไตรยะซึ่งถามพระพุทธเจ้าถึงรูปของจักร คือ ธรรม และมีการกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ผู้รับใช้ทั้งปวงของพระพุทธในทิศทั้ง 10 นอกจากนั้นยังกล่าวถึงการหมุนจักร คือ ธรรมหลายครั้ง และพระรัตนตรัยได้เกิดขึ้นแล้ว จากเนื้อความในคัมภีร์ลลิตวิสตรระ สะท้อนภาพชัดเจนในประติมากรรมบางชิ้นในสมัยคันธาระ ปรากฏดังภาพที่ 5 (L.A. Museum of Art, 1984)

ภาพที่ 5 รูปปฐมเทศนา ศิลปะคันธาระ

ในประเด็นของที่มา ทั้งคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทและมหายานกล่าวถึงพุทธประวัติตอนนี้ไว้ใกล้เคียงกัน เว้นแต่ในคัมภีร์ลลิตวิสตรระมีบุคคลที่มาฟังธรรมจำนวนมาก เพิ่มบทบาทของพระโพธิสัตว์ และเน้นการหมุนธรรมจักร เมื่อเปรียบเทียบกับรูปสลักที่จังหวัดนครปฐม รูป

ตอนบนที่หักหายไปบางส่วนน่าจะแสดงถึงเทวดาและพระโพธิสัตว์ (ถ้ามี) ที่มาฟังธรรม ทำให้ระบู้ที่มาและคติการสร้างได้ยากถ้าพิจารณาเฉพาะองค์ประกอบของภาพ

อย่างไรก็ดีถึงแม้บุคคลที่ถือแส้อาจเป็นพระโพธิสัตว์ ก็อาจเป็นเพียงการรับอิทธิพลทางรูปแบบพระโพธิสัตว์ขนาบข้างพระพุทธเจ้ามาจากศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ หรือเป็นการเสริมพระบารมีมากกว่า และเมื่อดูหลักฐานแวดล้อมอื่น ๆ ที่พบในจังหวัดนครปฐม ซึ่งเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดีเมืองหนึ่ง จะพบศาสนวัตถุที่แสดงถึงคติการสร้างจากพุทธศาสนานิกายเถรวาทจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็จารึกภาษาบาลีที่กล่าวถึงหลักธรรม และคาถาที่จารึกบนศาสนวัตถุต่าง ๆ โดยเฉพาะบนธรรมจักร ซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับพุทธประวัติตอนนี ถึงแม้จะพบรูปพระโพธิสัตว์อยู่บ้างแต่มีจำนวนไม่มากนักและไม่โดดเด่นเท่าดังนั้นรูปสลักตอนปฐมเทศนาซึ่งเป็นตอนสำคัญ และแสดงถึงฝีมือช่างชั้นเยี่ยมชิ้นนี้ สันนิษฐานว่ามีที่มาจากคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทมากกว่า

สรุป

พุทธศิลปกรรมมีวัตถุประสงค์สร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์ให้พุทธศาสนิกชนได้น้อมจิตระลึกถึงพระพุทธเจ้า แนวคิดของประติมากรในยุคแรก ๆ ที่สร้างสรรค์งานประเภทนี้ เชื่อว่าได้รับแรงบันดาลใจจากพุทธตำราที่ตรัสตอบพระอานนท์ว่า เมื่อหลังจากพระพุทธองค์เสด็จดับขันธ ประินิพพานแล้ว ถ้าเหล่าสาวกต้องการพบ ทำความใกล้ชิดกับพระพุทธองค์ให้ไปยังสถานที่สังเวชนียสถาน 4 แห่ง จากร่องรอยการค้นพบทางโบราณคดี เห็นได้ว่าพุทธศิลปกรรมในยุคอินเดียโบราณสืบมา นิยมสร้างขึ้นเพื่อสะท้อนเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน กลายเป็นคติความเชื่อของการสร้างสรรค์พุทธศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ สืบมาถึงปัจจุบัน เห็นได้จากงานศิลปะในประเทศต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา ส่วนเรื่องรูปแบบการสร้างมีความแตกต่างกันบ้างตามยุคสมัย และค่านิยมทางศิลปะของท้องถิ่นนั้น ๆ ส่วนต้นเค้าของเรื่องราวที่สะท้อนผ่านงานศิลปะ ได้อิทธิพลทางความเชื่อจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งนิกายเถรวาท และมหายาน นั่นคือ พระพุทธศาสนานิกายโตเจริญรุ่งเรืองในท้องถิ่นใด ถิ่นนั้น ๆ ก็รับเอาคติความเชื่อของนิกายนั้น

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2542). พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์. กรุงเทพมหานคร: บมจ. อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.
- ธนิต อยู่โพธิ์. แปล. (2529). นิทานกถา พระพุทธประวัติตอนต้น ฉบับพุทธโฆษะเถระ. กรุงเทพมหานคร: ป.สัมพันธ์พาณิชย์.
- นันทนา ชูติวงศ์. (2520). ภาพชาดกที่เจดีย์จุลประโทน. วารสารศิลปากร, 21(4).
- ผาสุข อินทรารุช. (2543). พุทธปฏิมา ฝ่ายมหายาน. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมัย.
- _____. (2542). ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมัย.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2517). พุทธศาสนานิทานที่เจดีย์จุลประโทน. กรุงเทพมหานคร: พระจันทร์.
- พุทธทาส อินทปถโย. (2543). พุทธประวัติจากพระโอษฐ์. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพมหานคร: การพิมพ์พระนคร.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2526). ประวัติวรรณคดีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล. หม่อมเจ้า. (2517). วรรณนาการของประติมากรรมสมัยทวารวดี. วารสาร โบราณคดี, 5(2)..
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2540). ตำนานพุทธเจดีย์. (พิมพ์ครั้งที่ 6). พระนคร : หจก.ศิวัพร.
- K. Nariman. (1973). Literary History of Sanskrit Buddhism. India : Indological Book House.
- L.A. Museum of Art. (1984). Light of Asia : Lite of Buddha Sakayamuni in Asian Art, Los Angeles: L.A. Museum of Art.
- Nariman, J.K. (1973). Literary History of Sanskrit Buddhism. Delhi: Indological Book House.
- P. Pla, in L.A. Museum of Art.(1984). Light of Asia : Lite of Buddha Sakayamuni in Asian Art Los Angetes.: L.A. Museum of Art.

Parimoo, R. (1982). Life of Buddha in Indian Sculptures. New Delhi: Kanak Publication.